
Novejše teorije psihologije množice in taktika policije

VARSTVOSLOVJE,
let. 15
št. 1
str. 29–44

Peter Umek

Namen prispevka:

V Slovenji je bilo v decembru 2012 nekaj demonstracij, ki so se nadaljevale še v začetek leta 2013. V Mariboru in Ljubljani se je zbralo veliko število demonstrantov in prve proteste je zaznamovalo tudi nasilje, precejšnje število demonstrantov je policija tudi aretirala. Mnogi so menili, da je policija nastopila s preveliko silo in da je celo prekoračila svoja pooblastila, saj so bili policijskih postopkov deležni tudi miroljubni protestniki. O taktiki policije pri delu z množico v domači literaturi ni veliko napisanega in menim, da širša javnost ni seznanjena z zakonitostmi množičnega vedenja, ki bi jih morala policija upoštevati pri zagotavljanju in vzpostavljanju reda pri demonstracijah in drugih množičnih dogodkih. Namen tega prispevka je predstaviti novejšo ugotovitve o vedenju ljudi v množici in kako naj bi se te ugotovitve odrazile v strategiji in taktiki policije, ko se srečuje z množico.

Metode:

Prispevek je nastal na osnovi pregleda in integracije spoznanj iz različnih strokovnih in znanstvenih virov, katerih avtorji so vodilni teoretiki in praktiki na področju psihologije množice. Povzel sem tudi analizo nemirov v Gothenburgu leta 2001 in švedsko specialno policijsko taktiko za nadzorovanje množice.

Ugotovitve:

Le Bonova teorija množice ni uporabna za razlago vedenja množic v današnjih časih in upoštevanje teh principov pri nadzoru množice je kontraproduktivno. V osnovi sodobnih policijskih taktik je Reicherjev model socialne identitete, ki poudarja, da posameznik v množici ne izgubi osebne identitete, sprejme identiteto socialne skupine, s katero se identificira. Veliko napako stori policija, če množico obravnava kot celoto in ne loči med različnimi socialnimi skupinami, ki se v množici različno vedejo. Strokovnjaki vedno bolj poudarjajo komunikacijo med policijo in demonstranti, ki je lahko odločilnega pomena za preprečevanje nasilnega vedenja demonstrantov in tudi policistov.

Izvirnost/pomembnost prispevka:

Prispevek je namenjen predvsem strokovni javnosti, torej policistom in poveljnikom posebnih policijskih enot, ki lahko spoznanja, navedena v prispevku, upoštevajo pri načrtovanju strategije in taktike dela pri različnih množičnih shodih.

UDK: 316.6:351.741

Ključne besede: psihologija množice, principi nadzora, komunikacija

Recent Crowd Psychology Theories and Crowd Policing

Purpose:

In 2012 Slovenia faced a few demonstrations that continued in January 2013. A large number of protesters gathered in Maribor and Ljubljana. First demonstrations were marked by violence, few protesters were arrested. Many shared the opinion that the police exceeded the use of force and its authority, since also peaceful protesters were among the apprehended. Domestic literature does not say much about crowd policing and, in my opinion, lay public has little knowledge of the specific nature of group behaviour that the police has to consider in cases of mass events such as protests. The purpose of this paper is to present recent findings on group behaviour and how these findings should manifest in police strategies and tactics.

Methods:

The paper is a review and an integration of findings from different professional and scientific sources by leading authors in theory and practice of group psychology. Analysis of riots in Gothenburg in 2001 and Swedish special policing is also presented.

Findings:

The Le Bon's group theory cannot be applied to explain group behaviour in modern times and incorporating its principles in crowd policing would be counterproductive. The basis of modern police tactics is the Reicher's model of social identity which emphasizes that the individual does not lose his/hers identity and take on the identity of the social group. Police acts extremely erroneously if it considers the crowd as one unit and does not differentiate between social groups that act differently in the crowd. Experts in the field of group psychology frequently stress the importance of communication between the police and the protesters because it is of fundamental importance in preventing violent behaviour of both the protesters and the police officers.

Originality/Value:

This paper is aimed at the professional public, especially the police officers and Special police unit commanders that may consider the presented findings when planning strategies and work tactics for different mass meetings in the future.

UDC: 316.6:351.741

Keywords: crowd psychology, principles for crowd policing, communication

1 UVOD¹

V Sloveniji je konec leta 2012 potekalo nekaj demonstracij zaradi nezadovoljstva dela državljanov s politiko vlade in politično elito. Demonstracije so se nadaljevale tudi januarja 2013. Istega meseca so se za mirno stavko odločili tudi javni uslužbenci. Največ stavkajočih se je zbralo v Mariboru in Ljubljani. Prve demonstracije je

¹ Podatki o demonstracijah v Mariboru in Ljubljani so povzeti iz poročanj različnih medijev.

zaznamovalo tudi nasilje. Najhuje je bilo v Mariboru, kjer so predvsem mladi izzivali policiste, ki so varovali stavbo občine in jih obmetavali z granitnimi kockami. Policisti so posredovali, tudi do mirnih demonstrantov, in prišlo je do konfrontacij med demonstranti in policisti. Nekaj policistov in demonstrantov je bilo poškodovanih, policisti pa so aretirali in pridržali 60 oseb. Podobno se je dogajalo tudi v Ljubljani na trgu pred skupščino. Za red in mir je skrbelo veliko policistov posebne policijske enote, tudi konjenica. Poškodovanih je bilo več policistov in nekaj demonstrantov. Ob izteku demonstracij pa so prvič v Sloveniji uporabili vodni top, da bi demonstrante umirili. Po mojem mnenju je policija v prvih demonstracijah v Mariboru in Ljubljani nekoliko pretiravala z razkazovanjem moči in brez potrebe je bilo aretiranih veliko število demonstrantov. Nadaljnje demonstracije so potekale veliko bolj mirno, do nasilnih konfrontacij med demonstranti in policijo skorajda ni več prihajalo. Temu so v veliki meri prispevali demonstranti sami s pozivi k mirnim demonstracijam in tudi s samonadzorom nad morebitnimi nasilneži. Zdi se, da se je tudi policija po analizi prvih demonstracij bolje organizirala, vendar pa je še vedno delala nepotrebne napake s poudarjanjem, da so demonstracije nelegitimne, ker niso prijavljene, po lastni oceni so določili organizatorje demonstracij in jim zagrozili s kaznimi, višek pa je bil, ko so oglobili rektorja Univerze v Ljubljani. Demonstracije, ki jih je prijavila in organizirala Univerza, so potekale mirno, študenti so ob zaključku demonstracij sklenili živ obroč okoli poslopja parlamenta in resnično niso nikogar ogrožali. Ker organizatorji tega niso prijavili, sta morala Univerza in rektor, kot odgovorna oseba, plačati kazen. Sprašujem se, če ne bi zadostovalo samo opozorilo. Po moji oceni so tudi predstavniki vlade, s svojimi nepremišljenimi izjavami in ravnanji, bolj zaostrovali situacijo, kot pa jo mirili.

V tem prispevku želim opredeliti pojem množice, predstaviti razvoj teorij množic, podrobneje obdelati novejša teorije, predvsem Dodelan model socialne identitete (The Elaborated Social Identity Model – ESIM) in uporabnost spoznanj teh teorij za delovanje policije v množici.

V kontekstu tega prispevka ne bom opisoval neorganizirane množice ali gruče in publike, ker za delovanje policije nista preveč zanimivi. V takih oblikah množic interakcij med ljudmi skoraj ni, dinamika psiholoških procesov je šibka (Pečjak, 1994).

2 OPREDELITEV MNOŽICE

Preprosto bi večjo skupino ljudi, ki se zbere na nekem kraju, imenovali množico. S socialno psihološkega vidika je preučevanje množic zelo zanimivo. V množici se namreč ljudje vedejo drugače kot v majhnih skupinah in tako vedenje skupin ni vsota vedenj posameznikov, vedenje posameznikov se lahko v množici tudi bistveno spremeni. Množico opredeljuje moč in nekatere značilnosti, ki močno presegajo vsoto psiholoških in fizičnih lastnosti posameznikov. Množice imajo močan družbeni vpliv na posameznike, ki se mu posamezniki v veliki meri podreduje (Ule, 2009).

Poznamo različne oblike množic, ki se razlikujejo po intenzivnosti in obsegu interakcij v množici, po moči čustev, ki prevladujejo v njej in tudi glede stopnje

razumnosti vedenja ljudi v množici. Po stopnji konstruktivnosti množice lahko delimo na (Ule, 2009):

- družbeno konstruktivne množice,
- družbeno destruktivne množice.

V družbeno konstruktivne množice prištevamo mirne družbene proteste, kot je bila na primer stavka javnih uslužbencev, mirne politične demonstracije, ki so se odvijale v večjih slovenskih mestih v decembru 2012 ter januarju 2013 in tudi udeležence javnih dogodkov, na primer obisk papeža v Sloveniji. Vse te množice v veliki meri upoštevajo kulturne in družbene standarde, ki so značilni za okolje, v katerih se shodi dogajajo.

Za družbeno destruktivne množice pa je značilno iracionalno, vandalsko ter nasilniško vedenje in taka množica je lahko nevarna za okolje in člane množice. Socialne psihologe so zanimale prav te množice in skušali so odgovoriti na vprašanje, kaj se dogaja s posamezniki v množici, da spremenijo svoje vedenje in da postane vedenje vseh ljudi v množici bolj ali manj podobno. Kateri so tisti dejavniki, ki povzročijo, da konstruktivna množica postane destruktivna? Je to odvisno samo od dejavnikov v množici ali tudi od zunanjih dejavnikov? Ule (2009) se sprašuje, ali je množica že po svoji naravi družbeno destruktivna, ali morda v množici le privrejo na dan latentne agresivne težnje posameznikov, ali pa se v tako agresivno naravnano množico združujejo le agresivno naravnane osebe.

3 PREGLED RAZVOJA TEORIJE MNOŽIC

3.1 Le Bonov kolektivni vidik

Znanstvena teorija množic se je rodila v Franciji, njen avtor je Gustave Le Bon (v Reicher in Drury, 2009), ki je že leta 1895 izdal knjigo z naslovom »Psychology des Foules« (Psihologija množice). V knjigi je skušal razložiti, kaj se zgodi z ljudmi, ko se zberejo v množico. Le Bon govori o treh najpomembnejših mehanizmi množice, in sicer:

- zlitje z množico,
- nalezljivost,
- in sugestibilnost.

Zlitje z množico se nanaša na izgubo individualne identitete v množici in k temu prispeva občutek anonimnosti posameznika v množici. Nalezljivost se nanaša na nekritičen socialni mehanizem, ki omogoči širjenje idej in čustev v množici. Sugestibilnost pa je »hipnotično« psihološko stanje, ki ga povzroča zlitje z množico in omogoča nalezljivost. Pod vplivom teh mehanizmov prevlada »zakon duševne enotnosti« nad individualno racionalnostjo. Identiteta izgine, nadomesti jo skupinski um, za to stanje so značilni pojavi iracionalnega vedenja, prevladajo atavistični impulzi in močna čustva, pojavi se za množico značilno uničevalno, barbarsko vedenje.

Le Bonova (v Ule, 2009) teorija psihologije množic se veže predvsem na tedanja družbena dogajanja v Franciji, torej na francosko revolucijo. Takratne množice so

bile visoko strukturirane in množična vrenja so bila odgovor na pritiske države. Zato Le Bonova teorija ne more nuditi primernega konceptualnega okvirja za razumevanje nasilja množice. Njegovo teorijo so razvijali tudi v zadnji polovici dvajsetega stoletja in jo poskušali podpreti z rezultati eksperimentov. Kasnejše meta analize so pokazale, da eksperimentalni rezultati Le Bonove teorije ne podpirajo, saj je Le Bon zanemarljivo ekonomske in družbene dejavnike, poskušal je dokazati, da za razlago vedenja množic ne potrebujemo znanja o tem, kakšnim družbenim slojem in kakšni kulturi pripadajo njihovi člani, kar je seveda neupravičena redukcija (Ule, 2009). Posamezniki v množici naj bi popolnoma padli pod vpliv agitatorjev in jim slepo sledili ter povzročali nasilne nered. Po Le Bonovi teoriji naj bi bila množica torej nepredvidljiva, hitro spremenljiva in nevarna, zato je jasno, da jo je potrebno nadzorovati, predvsem s silo (policijo).

Le Bonova teorija ni uporabna za razlago vedenja množic v današnjih dneh, je pa bila osnova za razvoj nadaljnjih idej in teorij, na primer Festingerja, Pepitona in Newcomba ter kasneje Zimbarda (Granstrom, Guva, Hylander in Rosander, 2009).

3.2 Allportov individualistični vidik

Floyd H. Allport (v Stott in Reicher, 1998), ameriški socialni psiholog (brat bolj znanega Gordona Allporta, ki se je ukvarjal predvsem s preučevanjem osebnosti), na dogajanje v množici gleda diametralno nasprotno kot Le Bon. V svoji knjigi Socialna psihologija iz leta 1924 navaja, da nered in izgrede v množici povzročajo predvsem posamezniki s problematičnimi osebnostnimi lastnostmi. To so antisocialne osebnosti, nagnjene k nasilju, lahko so tudi prestopniki, kriminalci in vedenje v množici je seštevek vedenja teh problematičnih posameznikov.

Allportova razlaga motenj in izgredev ni dobila potrditve v novejših raziskavah dinamike v množici. Ni se moč strinjati z domnevo, da izgrede povzročajo samo nasilni posamezniki, ki v množici sodelujejo samo zato, da bi se lahko pretepali. Malo verjetno je, da celotna množica postane nasilna pod vplivom problematičnih posameznikov ali skupine nasilnih posameznikov. Seveda pa se lahko dogodi, da v medijskem poročanju izgrede nasilne manjšine poudarjajo in s tem vplivajo na oceno javnega mnenja (Granstrom et al., 2009).

3.3 Model socialne identitete

Večina modelov in teorij, ki so se razvile iz Le Bonove in Allportove teorije, predvideva, da posameznik v množici izgubi svojo identiteto. Novejše teorije pa razlagajo dogajanje v množici s socialno identiteto. Poudarjajo, da posameznik ne izgubi osebne identitete, temveč prevzame socialno identiteto. Vsakdo ima osebno identiteto, vendar tudi več socialnih identitet. Osebna identiteta se razvije v medsebojnem odnosu s pomembnimi posamezniki v okolju, v katerem posameznik živi, različne socialne identitete pa predstavljajo povezave in odnose s skupinami ali socialnimi kategorijami, s katerimi se človek identificira. Socialna identiteta

tudi pomeni, da posameznik sprejema vrednote in norme skupin, s katerimi se identificira (Granstrom et al., 2009; Stott in Reicher, 1998).

Na osnovi modela socialne identitete je Reicher v osemdesetih letih prejšnjega stoletja razvil Dodelan model socialne identitete (ESIM). Na osnovi tega modela je s sodelavci predlagal tudi taktiko policijskega dela v množici (Reicher, Stott, Cronin in Adang, 2004).

Reicher et al. (2004) poudarjajo, da posameznik v množici svoje identitete ne izgubi, zgodi se le premik iz osebne identitete (kar me razlikuje od drugih posameznikov) k socialni identiteti (kar naredi mojo skupino različno, če jo primerjam z drugimi skupinami). Tako tudi ne zavrže osebnih vrednot in standardov, sprejme vrednote in standarde relevantne skupine, ki niso v nasprotju z njegovimi vrednotami in standardi. Iz tega dejstva izhajata dve ugotovitvi:

- Vedenje različnih množic bo odvisno od situacije, v kateri se množica nahaja. Na primer, vrednote in standardi množice vernikov bodo gotovo različni od tistih, ki so značilni za nogometne navijače ali borce za čisto okolje.
- Poznavanje socialne identitete ljudi v množici ima veliko praktično vrednost. Omogoča razumevanje množice, kar je osnova za ravnanje z njo.

Klasični pogled na množico je poudarjal vlogo agitatorja (tudi jedrne skupine in vodje množice), ki naj bi imel na posameznike v množici velik vpliv. Posamezniki naj bi temu vplivu slepo sledili, analize pa so pokazale, da temu v večini primerov ni tako. Člani množice še vedno pretežno delujejo v skladu z vrednotami in standardi socialne skupine, s katero se identificirajo. Torej z njimi ni možno slepo upravljati. Pokazalo se je celo, da se člani množice celo obrnejo proti posameznikom, ki izražajo preveliko agresivnost ali pa pozivajo k agresivnosti (Reicher et al., 2004).

Člani neke socialne skupine, ki se nahajajo v množici, so trdno povezani s to skupino (na primer člani veteranskih organizacij), imajo identiteto te skupine. Za posameznika iz njihove socialne skupine so se pripravljani tudi žrtvovati, čeprav ga niti ne poznajo, samo zato, ker je član njihove skupine. Če je nek član skupine ogrožen, potem se vsi člani skupine počutijo ogrožene in lahko tudi nasilno reagirajo, vendar svojo reakcijo dojemajo kot samoobrambo, branijo kolektivno socialno identiteto (Reicher et al., 2004).

Socialna skupina deluje v množici tudi v skladu s svojim zgodovinskim spominom. Člani skupine ne zaznavajo avtomatično druge na osnovi pripadnosti neki socialni skupini in stereotipov, ki jih gojijo do te skupine. Aktivno interpretirajo njihove akcije, v skladu s svojimi stereotipi, posebno če so situacije zapletene, ali če je premalo podatkov. To je posebno pomembno pri delovanju policije v množici. Nekatere akcije policije zagotovo niso usmerjene proti množici, lahko so namenjene varovanju množice, vendar člani množice to interpretirajo kot sovražno delovanje. Policija na primer skuša preusmeriti del množice, da bi se izognili navalu, vendar člani množice lahko tako dejanje interpretirajo drugače. Policijo zaznajo kot ekspozituro države, ki jih ovira pri uresničevanju namer, delovanje policije zato interpretirajo kot poskus razbitja enotnosti in vzpostavitve nadzora nad množico. Zavedati se je namreč treba, da je eden izmed poglavitnih razlogov za akcije množice (posebno pri demonstracijah) občutek moči, skupne podpore in

gotovosti, ki jo zagotavlja obkroženost z ljudmi enakega mišljenja (Reicher et al., 2004).

Opozoriti je treba, da ne smemo enačiti fizične mase ljudi in psihološke množice. Psihološka množica je enotna, deluje enotno in v množici je lahko več psiholoških množic. Huda preizkušnja za policijo je, kako nadzorovati člane teh množic, ki lahko delujejo ilegalno, ne da bi prizadeli in izločili tiste, ki imajo legitimne namene. Kako delovati različno v množici, kjer je pomešanih več socialnih skupin, ki morda med seboj niso najbolj kompatibilne? Napačni ukrepi policije v teh primerih lahko v veliki meri vplivajo na pojav nasilja v množici.

4 UKREPANJE POLICIJE V MNOŽICI

Reicherjev model socialne identitete vedenja v množici je do sedaj najpomembnejša znanstvena teorija psihologije množice in predstavlja teoretično osnovo za pojasnjevanje in napovedovanje vedenja v množici. Teorija je tudi dobro empirično podprta in izhaja iz analiz demonstracij in neredov v zahodni Evropi, njena učinkovitost je bila preverjena pri zagotavljanju reda in miru na športnih prireditvah, predvsem nogometnih prvenstvih. Iz teh analiz izhajajo nekatere ugotovitve in priporočila za policijsko delo (Adang in Brown, 2008).

Policija bi morala s svojim vedenjem izražati namere zagotavljanja možnosti doseganja ciljev množice in tako doseči, da jo množica sprejme kot legitimno in ne kot nasprotnika. Usmerjena naj bi bila k omogočanju primerne vedenja znotraj množice, pristopiti bi morala analizi množice in vzpostavitvi komunikacije s predstavniki množice in tudi celotno množico pred, med in po dogodku (Reicher in Drury, 2009). Najpomembnejše priporočilo po mojem pa je, da bi se morala izogniti nediferenciranim grožnjam s silo ali uporabi sile.

Analize zagotavljanja reda in miru med nogometnimi navijači so pokazale, da policija nikoli ne sme delovati proti celi množici z enako silo. Če je policija delovala tako, potem se je v množici povečalo število ljudi, ki so bili prepričani, da je policija neupravičeno reagirala s silo. Posledica bo večje število tistih v množici, ki bodo konflikte s policijo smatrali kot upravičeno vedenje in konfrontacij s policijo bo več. Takemu vedenju se nato lahko priključijo tudi tisti, ki nimajo nikakršnih nasilnih namenov. Z drugimi besedami, razvoj izgrede ni preprosto produkt notranjih mehanizmov množice in značilnosti članov množice. Izgredi so v veliki meri posledica interakcije notranjih in zunanjih dejavnikov, tudi neprimerne taktičnega ukrepanja policije.

Dogodki v množici so vedno povezani z delovanjem policije. Analiza vedenja množice na prvenstvu Evrope v nogometu leta 2000 na Portugalskem je pokazala vpliv različnih policijskih strategij na stopnjo sovražnosti in konfliktov. Če policisti niso bili dostopni in so se izogibali stikom z ljudmi, ko so bili vseskozi na preži in v pričakovanju neredov, je bila stopnja sovražnosti med nogometnimi navijači večja kot v primeru, če so bili policisti v interakciji z navijači na prijateljski, dostopen način (Adang in Brown, 2008).

Na kakšen način lahko policija vpliva na množico? Strategija interakcije povečuje zaupanje v policijo in pripomore k ločevanju med različnimi skupinami v

množici. Tisti deli množice, ki nimajo sovražnih namenov, se bodo dobro odzivali na poskuse zbližanja policije in te skupine lahko vplivajo na »sovražne« skupine v množici. Policija morda ne bo mogla preprečiti nasilne akcije v množici, ima pa s svojim primernim delovanjem vpliv na odnose znotraj različnih skupin v množici. Če se množico preveč nadzoruje in disciplinira, potem pride do nasprotnega učinka, ker se množica resnično združi in postane psihološka množica. Ljudje v množici se počutijo kot tarča policije, aktivno začnejo nasprotovati policiji in ne sledijo ukazom policije. Tudi, če se nekatere skupine ne pridružijo nasilju, policiji preprečujejo, da bi lahko razrešila konflikt ali nasilno delovanje ene skupine (Reicher et al., 2004).

Če policija obravnava vse člane množice enako, potem tudi člani množice doživljajo sebe kot enake drugim članom množice. Če jih policija obravnava kot nasprotnike, se začnejo vesti kot združeni nasprotniki. Na delovanje množice vpliva tudi dejstvo, da ljudje včasih vidijo policijo kot tisto, ki preprečujejo uresničevanje njihovih pravic. Zato v množici začnejo prevladovati negativna čustva, prevlada jeza in možnost spopadov s policijo se poveča.

Kako postopati z agitatorji? Analize kažejo, da so agitatorji malokrat uspešni. Vsi gotovo ne sledijo njihovim pozivom in to je odvisno od dejavnikov izven množice (policije) in posameznikov v množici. Mnogi posamezniki v množici se zavedajo, da nasilje ne prinaša koristi. Navijači se na primer zavedajo, da bo njihov klub kaznovan, če bo na tribunah prevladalo nasilje, demonstranti pa, da mediji ne bodo poročali o namenu demonstracij, o legitimnih zahtevah demonstrantov, poročali bodo predvsem o neredih. In če policija deluje tako, da demonstrantom ne preprečuje doseganja njihovih ciljev, potem bodo z njo sodelovali in se ne bodo odzivali na pozive h konfrontaciji. Torej policisti ne smejo vsakega posameznika v množici jemati kot sovražnika (tudi cele množice ne), ker potem lahko ta res tudi postane (Adang in Brown, 2008).

Če množica čuti, da jih policija ne ogroža in ne preprečuje njihovih namer, pride v množici tudi do samonadzora oziroma zagotavljanja reda in miru. V vsaki socialni skupini, ki je v množici, veljajo vrednote in standardi, s katerimi se člani te skupine poistovetijo. Ko nekdo te norme krši, ga množica sama izloči, tak član ruši ugled celotne skupine. Na demonstracijah v Ljubljani so protestniki izžvižgali tistega, ki je metal petarde.

Iz tega izhaja, da mora razlaga vedenja množice in družbenih neredov vedno vsebovati tudi analizo policijskega znanja (vedenja) in vedenja (delovanja). Pokazalo se je, da je bil v Veliki Britaniji problem v usposabljanju policistov, ki ni upoštevalo novejših znanstvenih teorij in praktičnih spoznanj. Večina usposabljanj je še vedno vključevalo zastarele principe Le Bonove teorije, ki pa ni samo napačna, lahko je tudi nevarna. Raziskave so pokazale, da so na osnovi takega usposabljanja policisti na vseh nivojih dojemali tudi heterogeno sestavo množice s preprosto dihotomijo: iracionalno večino in nasilno manjšino, ki lahko razširi vpliv na celotno množico. Posledica tega je uporaba sile nad celotno množico, kar je potencialno nevarno, saj lahko prispeva k širjenju neredov, ne pa k zmanjšanju neredov (Adang in Brown, 2008; Stott in Reicher, 1998).

Klasične teorije vedenja množice pripisujejo konflikte v množici patološkim procesom v množici sami. Novejše teorije, kot je na primer ESIM, obravnavajo

vedenje v množici tudi kot posledico dinamičnih procesov med demonstranti in policijo. V evropskih državah je bilo narejenih nekaj študij, ki so preučevale povezanost med izpostavljenostjo policistov konfliktom v množici, privrženostjo klasičnim pogledom na vedenje v množici, policijskim metodam vzpostavljanja reda in miru in pripisovanju odgovornosti za konflikte v množici. Ugotovitve teh študij so podobne in navajam nekaj najpomembnejših, ki bi jih morali upoštevati pri načrtovanju usposabljanj policistov posebne policijske enote (Drury, Stott in Farsides, 2003; Prati in Pietrantonio, 2009; Stott in Reicher, 1998).

Avtorje omenjenih študij je zanimalo, kako policisti zaznavajo množico. Pokazalo se je, da policisti sicer dojemajo množico kot heterogeno, da jo sestavljajo različni ljudje, v skladu z družbeno strukturo nekega okolja, hkrati pa menijo, da bi množico lahko razdelili na manjšinski in večinski del, pri čemer predstavlja manjšina moč in je nasilna, večina pa je mirna. V množici se tudi vedenje večine spremeni, zmanjša se sposobnost racionalnega mišljenja, postane dovzetna za manipulacije manjšine in tako tudi večina postane potencialno nevarna. Tako razmišljanje policistov je v skladu s klasičnima teorijama množičnih procesov Allporta in Le Bona, ki sem jih že opisal (Prati in Pietrantonio, 2009).

Kako se tako razmišljanje lahko odraža pri zagotavljanju reda in miru? Policisti se pri posredovanju v množici počutijo ogrožene in strah ter nevarnost, ki so jo policisti izkusili, privede do naslednjih posledic (Stott in Reicher, 1998):

- Če se člane množice dojema kot potencialno nevarne, potem je v primeru konfliktov priporočen dosleden nadzor nad množico in hitra intervencija.
- Če se nevarnost množice zazna kot homogeno, potem obstajajo taktični razlogi za obravnavo množice kot enotne strukture.
- Policisti zanikajo odgovornost za konflikte v množici. Nasilna in iracionalna narava množice je zadostna za razlago nastanka konfliktov in nikakršnega razloga ni, da bi se policijski taktiki pripisalo kakršno vlogo pri tem.

Lahko bi zaključili, da zaznava policistov in praksa zagotavljanja reda in miru v množici privede do samoizpolnjujoče se prerokbe. Policisti sicer vedo, da množica ni enotna struktura, da jo sestavljajo različni posamezniki in različne skupine, pa jo vseeno poenotijo, pripišejo ji sovražne težnje do policije in v skladu s tem tudi reagirajo in množica se posledično res začne vesti nasilno.

Reicher (v Prati in Pietrantonio, 2009) meni, da ima tak ideološki pogled na množico tri funkcije: zanika zahteve demonstrantov, ker tako niso razumne, zanika odgovornost družbe in legitimira represijo. Te ugotovitve pripeljejo do vprašanja, zakaj policisti sprejemajo tako dojemanje dinamike množice? En razlog je gotovo dejstvo, da so v večini množic tudi skupine, ki delujejo nasilno, in da se nasilje v množici širi. Vendar to še ne opravičuje dojemanja množice kot iracionalne in pod vplivom manjšine, ki jo nagovarja k nasilju. Bolj verjetna razlaga je, da je klasična ideologija množice sprejeta v množični kulturi in tako tudi pri policistih. Drugi razlog pa je, da usposabljanje policistov še vedno temelji predvsem na Le Bonovem modelu delovanja množice.

Da bi bilo zagotavljanje reda in miru uspešno in bi potekalo brez hujših spopadov med policijo in množico, se morajo v policiji dodobra seznaniti s kulturnimi normami in nameni udeležencev v množici in temu tudi prilagoditi taktiko. Vodstvo policije ne sme razmišljati samo o nadzoru, vedno bolj pomembno

postaja proaktivno delovanje policije. Gre za vzpostavitev komunikacije med organizatorji protestov ali vodji navijaških skupin in tudi kasnejše vodenje dialoga v množici. Zelo dober model dela policije z množico so razvili v švedski policiji s posebnim poudarkom na dialogu med policijo in udeleženci v množici.

4.1 Model švedske policije za zagotavljanje reda in miru v množici

Švedska policija ni imela izdelane posebne doktrine za zagotavljanje reda in miru v primeru množičnih dogodkov. Vodstvo policije v večjih mestih je po svoji presoji odločalo, kako bo zagotavljalo varnost na primer na športnih prireditvah ali demonstracijah. Leta 2001 pa je v Gothenburgu od 14. do 16. junija potekal sestanek evropskega vrha (European Union Summit), v tem času je na obisk prišel tudi predsednik ZDA George Bush. Mnogo različnih skupin, levih in desnih ter tudi anarhističnih, je izrabilo priložnost za proteste proti politiki EU in proti predsedniku Bushu.

Stefan Holgersson, policist in raziskovalec, in Johannes Knutsson, raziskovalec policijskih dejavnosti, sta v knjigi *Preprečevanje nasilja v množici* (2011), ki sta jo uredila Tamara D. Madensen in že omenjeni Johannes Knutsson, napisala poglavje z naslovom *Polijsko delovanje s pomočjo dialoga: sredstvo za manj nasilja v množici?* Opisala sta delovanje policije pri demonstracijah v Gothenburgu, analizirala njene taktične napake, razvoj taktike za nadzorovanje množice, podrobneje sta se posvetila problematiki komuniciranja z množico in uvedbe policistov za dialog. V nadaljevanju predstavljam bistvene ugotovitve njunega prispevka, ker menim, da bi jih lahko koristno uporabili pri usposabljanju posebne policijske enote in pri načrtovanju taktike delovanja z množico v Sloveniji.

Policija v Gothenburgu je morala zagotoviti varnost srečanja in seveda tudi varnost ameriškega predsednika, poleg tega pa omogočiti protestantom osnovne demokratične pravice do demonstracij in svobode govora. Na demonstracijah se je zbralo okoli 25.000 ljudi na različnih krajih v mestu. Mitingi so večinoma potekali mirno, pojavile pa so se skupine, ki so bile ekstremno nasilne in povzročile več izgrediv v centru mesta. Dogajala so se vandalska dejanja in napadi na policiste, na katere so metali kamenje. Policija je v teh protestih aretirala 459 oseb. Policisti so tudi streljali in ranili tri demonstrante, 150 ljudi, med njimi 50 policistov, je potrebovalo zdravniško oskrbo.

Mnogi aretirani demonstranti so bili obsojeni na zaporne kazni, poveljnik policistov je bil obravnavan na sodišču, vendar oproščen obtožbe. V parlamentarnem poročilu so kritizirali Nacionalni policijski komisariat, ki je slabo koordiniral policijske sile. Ta dogodek je postal nacionalna travma.

Priprava na dogodek je bila slaba. Domnevali so, da bo zadostovalo 500 policistov za zaščito, predvidevali so tudi, da bodo demonstracije mirne, čeprav so že prejeli obvestila, da v Gothenburg prihajajo tudi ekstremistične skupine.

Večina policistov, ki naj bi sodelovala v zaščiti srečanja evropskega vrha in obiska Georga Busha, ni bila usposobljena za delo z množico, tudi izkušenj praktično niso imeli nobenih. Poleg tega na nacionalnem nivoju niso imeli izdelane taktike ravnanja z množico, lokalne policije so razvile svoje taktične zamisli.

V Gothenburgu so morali zaprositi za pomoč in tako je srečanje nadzorovalo 2.500 policistov, ki pa niso bili usposobljeni niti opremljeni za tako posredovanje. Koordinacija policijskih sil je bila slaba, zgodilo se je tudi, da je zatajila komunikacijska tehnika.

Narejenih je bilo mnogo analiz celotnega dogajanja in prišli so do sklepa, da je treba izdelati nacionalno policijsko taktiko za posredovanje v večjih dogodkih. Priporočeno je bilo, da bi se naj izogibali konfrontacij, da bi policisti delovali v smislu umirjanja in da naj bi taktika vključevala tudi preventivne postopke. Delovanje je treba usmeriti na nasilne posameznike in skupine, preprečiti je treba množične aretacije. Policisti potrebujejo usposabljanje za delo v množici, poleg tega pa se morajo seznaniti tudi z različnimi političnimi gibanji. Morajo se usposobiti za komunikacijo z demonstranti, predvsem jih ne smejo izzivati, jih zmerjati, se delati norca iz njih in podobno. Priporočeno je bilo tudi, da se posebej usposobi policiste, ki bi lahko navezovali stike z demonstranti.

V različnih študijah tega dogodka so ugotovili poslabšanje socialnih procesov, ki jih je v veliki meri povzročila policija. Poskušala je nadzorovati nasilne protestnike, kar je vplivalo tudi na socialne procese pri mirnih demonstrantih, ki so se začeli obnašati bolj nasilno. Te ugotovitve so v skladu z Dodelanim modelom socialne identitete.

Nacionalni odbor policije je leta 2004 sprejel in uvedel shemo nacionalne policijske taktike za delovanje v množici – Special Police Tactic. Usposabljanj se je udeležili 1.200 policistov (Švedska ima približno 20.000 policistov). Enote za delovanje v množici so enote na sklic, podobno kot pri nas, tri največja švedska mesta, Stockholm, Gothenburg in Malmo, pa imajo stalno taktično skupino. Posebnega usposabljanja so bili deležni poveljniki enot.

Omeniti velja, da pri usposabljanju vseh švedskih policistov posebno pozornost posvečajo prepoznavanju nevarnih situacij in obvladovanju stresa, učenju komunikacijskih in drugih socialnih veščin in reševanju konfliktov. Vse te sposobnosti so izrednega pomena za izvajanje specialne policijske taktike.

4.2 Osnovna načela specialne policijske taktike

Holgersson in Knutsson (2011) navajata naslednja načela policijske taktike v množici:

Omogočanje: Podpora demonstrantom pri doseganju legitimnih ciljev, s tem pa se posredno preprečuje tudi konflikte in vzpostavi pogoje samonadzora v množici (self-policing).

Dialog: Komunikacija, doseganje sporazumov in posredovanje med poveljstvom enote in demonstranti.

Predvidevanje dogajanja: Prilagajanje policijskega delovanja dogajanju v množici, preprečevanje stopnjevanja neredov in doseganje blaženja neredov.

Razlikovanje: Policijsko delovanje naj bi bilo skladno z vedenjem množice oziroma skupin v množici in posameznikov, torej ne do vseh enako.

Sporočanje delovanja policije: Preden policija uporabi silo, to preko zvočnikov in ekranov sporoči množici.

Stopnja nasilja: Z barvami policija sporoča razporeditev v množici in stopnjo tveganja za konfrontacijo:

- Zelena; mirna in nadzorovana situacija brez konfrontacij.
- Rumena; napeta situacija, ki lahko preide v konfrontacije.
- Rdeča; konfrontacija s fizičnim napadom in uporaba sile.

Dabi lahko izvajali specialno taktiko, so ustanovili mobilno enoto uniformiranih policistov, enoto za aretacije, ki deluje v civilu, enoto za transport aretirancev, sestavni del pa so tudi policisti za dialog (dialogue police officers). Vsaka enota ima vozila, ki so dobro zaščitena. V njih je nameščena potrebna oprema, policisti tam lahko tudi počivajo.

V skladu s specialno taktiko se izogibajo množičnim aretacijam. Aretirajo posameznike in ne kar cele skupine, da tako ne vznemirjajo celotne skupine.

Policisti za dialog komunicirajo s predstavniki demonstrantov, jim razlagajo ukrepe policije, z njimi se tudi pogajajo o potekih demonstracij in se skušajo dogovoriti tudi o samonadzoru med demonstranti. Med demonstracijami policisti za dialog, delujejo v paru, običajno v civilnih oblekah, nosijo pa rumene brezrokavnike z oznako »Dialogue police«. Njihova glavna naloga je vzpostavitev povezave med demonstranti in poveljstvom policijskih enot.

Policija se izogiba akcij, ki bi lahko povečale nered, in glavna taktika pri tem je razločevanje, torej ukrepanje samo proti skupinam ali posameznikom, ki nered povzročajo.

Komunikacija policije z množico je osrednji element tega pristopa. Dialog je samo del komunikacije in komunikacija ne poteka samo na verbalnem nivoju. Policija pošilja sporočila množici po zvočnikih in s pomočjo ekranov, na primer, da bo morala intervenirati.

Glede na to, kakšno je razporeditev v množici, policisti snamejo ali pa nataknejo čelade. Če je situacija mirna, policisti nimajo čelad, če je situacija zaostrena, policisti nataknejo čelade in vzamejo ščite. To ima psihološki pomen in deluje kot povratna sprega.

4.3 Koncept dialoga

Holgersson in Knutsson (2011) navajata, da je bilo precej skepticizma in nasprotovanj uvedbi policistov za dialog. Prve izkušnje so dobili, ko so se pogajalci, ki so prevzeli delo policista za dialog, pogovarjali z vodji desničarskih organizacij. Ti so večkrat potrebovali pomoč policije, ker so jih ogrožali pristaši levičarskih skupin. Z levičarji pa se je bilo težje pogovarjati. Ti policistom niso zaupali, do njih so imeli negativna stališča, poleg tega pa niso bili hierarhično strukturirani, tako da policisti niso imeli pravega sogovornika. Premagati je bilo treba tudi problem iz preteklosti. Levičarji in policisti so bili večkrat v konfliktnih situacijah in pri tem je policija uporabila silo, kar naenkrat pa se poskuša dogovarjati. Tudi nekateri policisti so menili, da policija s tem, ko se pogaja s potencialno nasilnimi skupinami, nakazuje slabost. Menili so, da se je ogrožanju zakonom potrebno zoperstaviti s silo. Kasneje se je

vendarle izkazalo, da je komunikacija, tudi z ekstremnimi skupinami, smiselna in da zmanjšuje možnost izgredov.

Policisti za dialog so poskušali posredovati med težnjami policijskega poveljstva po nadzoru in težnjami demonstrantov, da uresničijo svoje namere. Tem policistom so nekateri očitali, da so preveč popustljivi in da so stopili na stran demonstrantov oziroma policisti naj bi se celo poistovetili s stališči demonstrantov (prišlo naj bi do pojava stockholmskega sindroma). Vodje demonstrantov pa so videli policiste v popolnoma drugi luči. Policistom za dialog niso zaupali in menili so, da jih hočejo preslepiti, da bi policija vzpostavila nadzor nad njimi.

Kljub začetnim težavam uvajanja komunikacije med vodji demonstrantskih skupin in policijo s pomočjo policistov za dialog, se je ta model pokazal kot uspešen. Protestniki so sprevideali, da na protestih ni potrebno nasilje, nasilje pravzaprav škodi, ker preglasi sporočilnost demonstracij.

4.4 Cilji uporabe dialoga

Švedska policija poudarja, da je prvi cilj omogočiti svobodo govora in zagotoviti pravico do demonstracij. Seveda je namen tudi preprečevati konfrontacije med množico in policijo ali med nasprotnimi skupinami demonstrantov (člani nasprotnih političnih strank). Pričakovani učinki komunikacije so še manj napadov na policijo, manj policijskih intervencij z uporabo sile, manj vandalskih dejanj (na primer prevračanje avtomobilov, razbijanje izločb), manj nasilja med demonstranti.

Praksa je pokazala, da tudi policisti za dialog niso vedno uspešni pri preprečevanju nasilja, analize so pokazale, da je nasilja manj, če se vzpostavi dialog med policijo in demonstranti. Večkrat pa javnost preko medijev zahteva od policije, da uporabi silo. Če policija tem pritiskom podleže, potem je težko ponovno zgraditi zaupanje med policijo in protestnimi skupinami. Vzpostavljjanje zaupanja je namreč razmeroma dolgotrajen proces in če se zaupanje poruši, ga je težko ponovno vzpostaviti.

4.5 Načela delovanja z dialogom

Izvajanje dialoga je v marsičem podobno situaciji policijskega pogajanja. Osnovni princip je, da se poveljnik nikdar ne pogaja in da pogajalec nikoli ne poveljuje oziroma sprejema odločitve. Razlika pa je, da se policisti za dialog pogovarjajo z isto osebo v več situacijah in ne samo v krizni situaciji, kot je to značilno za policijske pogajalce.

Kdo so policisti za dialog? Predvsem izkušeni policisti, ki so posebej usposobljeni za tako delo. Med pogajanja z demonstranti nosijo civilne obleke z jasnimi oznakami, da so policisti za dialog. Izgrednike ne aretirajo in jih ne kaznujejo, predvsem jih skušajo umiriti. Med demonstracijami zaradi varnosti delujejo v parih. Niso oboroženi, menijo da za to ni potrebe, prvič za to, ker orožja

v množici sploh ne smeš uporabiti, poleg tega pa jim orožje demonstranti lahko tudi odvzamejo.

Obstaja pet elementov dialoga, in sicer pogajanje, mediacija, sugeriranje, komunikacija, opazovanje in monitoring ali spremljanje (Holgersson in Knutsson, 2011).

Pogajanje omogoča kompromise in dogovore med interesi policijskih poveljnikov in interesi demonstrantov.

Z mediacijo se skuša zblížati stališča in doseči razumevanje nujnosti nekaterih dejavnosti med obema stranema (policijo in demonstranti) in preseganje stereotipnih predstav obeh strani.

Obe strani sugerirata oziroma **predlagata** rešitve, z namenom, da bi se izognili ali pa vsaj zmanjšali možnost konfliktov in konfrontacij.

Komunikacija naj bi potekala stalno in predstavljala zvezo med demonstranti in policijskimi poveljniki.

Monitoring ali spremljanje poteka stalno. Spremlja se dinamiko v množici in morebitne priprave množice na akcije, kako vplivajo intervencije policije na dogajanje v množici.

Policisti za dialog delujejo pred, med in po demonstracijah.

Aktivnosti pred demonstracijami: sporočajo stališča policije medijem; omogočajo dogovore med demonstranti in policijo; izmenjujejo informacije med policijskimi poveljniki in organizatorji demonstracij; izdelujejo scenarije za poveljnike (kako bodo demonstracije potekale); vključujejo in informirajo zunanje dejavnike, na primer politike.

Aktivnosti med demonstracijami: preverjajo, če dogovori veljajo in omogočajo nove dogovore; predstavljajo komunikacijsko povezavo med poveljniki in organizatorji demonstracij; svojo prisotnostjo zmanjšujejo napetosti in preprečujejo tvegane incidente ali zmanjšujejo njihovo resnost; ugotavljajo razpoloženje med udeleženci množice in med policisti; informirajo zunanje dejavnike in koordinirajo njihove aktivnosti.

Aktivnosti po demonstracijah: posredujejo stališča policije medijem in skrbijo, da stališča niso stereotipna; pridobijo stališča organizatorjev demonstracij o delovanju policije; demonstrantom pojasnijo delovanje policije med demonstracijami; posredujejo mnenje policije o vedenju demonstrantov; izmenjajo informacije z zunanjimi dejavniki, kot so športni klubi, različne civilne organizacije, društva in podobno. Poročajo tudi o primernosti posredovanja policistov.

Kot sem že omenil, je bilo v policiji precej nasprotovanja takemu načinu dela, izkazal pa se je kot uspešen. Policisti za dialog so razbili predstave o nekaterih skupinah samo kot slabih in o drugih kot absolutno dobrih. Pripomogel je tudi k novemu načinu razmišljanja policije pri zagotavljanju reda in miru, niso pomembne zmage v bitkah, bitkam se je potrebno izogniti. Tega vsi policisti in tudi poveljniki policije ne sprejemajo. Menijo, če ni konfliktov in konfrontacije, potem policija v množici nima kaj početi.

5 ZA ZAKLJUČEK

Ko sem pred dvema letoma s predavanjem sodeloval na usposabljanju posebne policijske enote PU Ljubljana, sem spoznal, da so stališča poveljstva enote v skladu s principi, ki sem jih opisal v tem prispevku, kar pa ne bi mogel trditi za kar velik del policistov, ki so vključeni v to enoto. Bolj so bili privrženi uporabi sile kot pa novejšim taktičnim zamislim, kjer ima pomembno vlogo sodelovanje, komunikacija, strpnost in predvsem različen odnos do posameznikov ali posameznih skupin v množici. Ne vem, koliko se je situacija spremenila v zadnjih dveh letih, ker pa je spreminjanje stališč dolgotrajen proces, menim, da ta problem še vedno obstaja. Da bi ga lahko razrešili, bi bilo treba veliko pozornosti posvetiti kadrovanju in selekciji ter seveda tudi kasnejšemu izobraževanju, usposabljanju ter spremljanju vedenja policistov pri posredovanju v množici.

Poudarek pri usposabljanjih in načrtovanjih taktike dela z množico bi moral biti na štirih ključnih principih, ki jih je identificiral avtor modela socialne identitete v množici Reicher (Reicher et al., 2004):

Izobraževanje. Spoznati in sprejeti je potrebno, da množica deluje na osnovi socialnih identitet, da množico lahko tvorijo skupine z različnimi socialnimi identitetami in jih je zato treba obravnavati specifično. Treba se je seznaniti s socialno identiteto teh skupin, ki jo sestavljajo vrednote, standardi, cilji, nameni, občutki za prav in narobe, stereotipi, pričakovanja, zgodovina interakcij z različnimi skupinami ipd.

Omogočanje. Policija bi morala razmišljati, kako množici omogočiti, da bi dosegla svoje legitime cilje, ne pa načrtovati samo nadzora. Če se predvideva nereda in pojave nasilja, potem mora policija jasno sporočiti, kako bo ravnala. Z organizatorjem shodov se lahko dogovorijo za rešitve, ki bi zmanjšale možnost neredov in posredovanje policije s silo.

Komuniciranje. Pri zagotavljanju reda in miru v množici je komunikacija vedno bolj pomembna, res pa je komunikacijo med policijo in vodji demonstracij težko vzpostaviti. Odnosi med policijo in demonstranti so večkrat konfliktni in medsebojnega zaupanja primanjkuje. Zato ni pomembna samo vsebina sporočil, zelo pomemben je izbor komunikatorja in način komunikacije. Komunikacija z množico naj bi bila stalna, tudi med samimi protesti. Veliki zasloni in mobilni komunikacijski sistemi so verjetno bolj učinkoviti kot pa vodni top.

Diferenciacija (razlikovanje). Z vsemi člani in skupinami v množici se ne sme postopati enako. To je najpomembnejše načelo policijskega dela z množico, je pa res, da ga je v praksi težko dosledno izvajati, če vemo, kakšna so prepričanja policistov o udeležencih množice. Vsi naj bi bili vsaj potencialno nevarni. Tako razmišljanje je potrebno spremeniti, kar pa vsekakor ni enostavno.

LITERATURA

Adang, O. in Brown, E. (2008). *Policing football in Europe: Experiences from peer review evaluation teams* (Raziskovalno poročilo). Apeldoorn: Politeacademie.

- Drury, J., Stott, C. in Farsides, T. (2003). The role of police perceptions and practices in the development of public disorder. *Journal of Applied Social Psychology*, 33(7), 1480–1500.
- Granstrom, K., Guva, G., Hylander, I. in Rosander, M. (2009). *Riots and disturbances: How riots start and how order secured: (FOG-report no 62)*. Linkoping: Department of Behavioural Sciences and Learning (IBL).
- Holgersson, S. in Knutsson, J. (2011). Dialogue policing: A means for less crowd violence. V T. D. Madensen in J. Knutsson (ur.), *Preventing crowd violence* (str. 191–216). Boulder: Lynne Rienner.
- Pečjak, V. (1994). *Psihologija množice*. Ljubljana: Samozaložba.
- Prati, G. in Pietrantonio, L. (2009). Elaborating the police perspective: The role of perceptions and experience in the explanation of crowd conflict. *European Journal of Social Psychology*, 39(6), 991–1001.
- Reicher, S. in Drury, J. (2009). *Crowd psychology and public order policing: An overview of scientific theory and evidence* (Raziskovalno poročilo). London: Her Majesty's Inspectorate of Constabulary.
- Reicher, S., Stott, C., Cronin, P. in Adang, O. (2004). An integrated approach to crowd psychology and public order policing. *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management*, 27(1), 558–572.
- Stott, C. in Reicher, S. (1998). Crowd action as intergroup process: Introducing the police perspective. *European Journal of Social Psychology*, 28(4), 509–529.
- Ule, M. (2009). *Socialna psihologija: analitični pristop k življenju v družbi*. Ljubljana: Založba FDV.

O avtorju:

Dr. Peter Umek, redni profesor za kriminalistično psihologijo na Fakulteti za varnostne vede Univerze v Mariboru. E-mail: peter.umek@fvv.uni-mb.si